

NIEUWSBRIEF

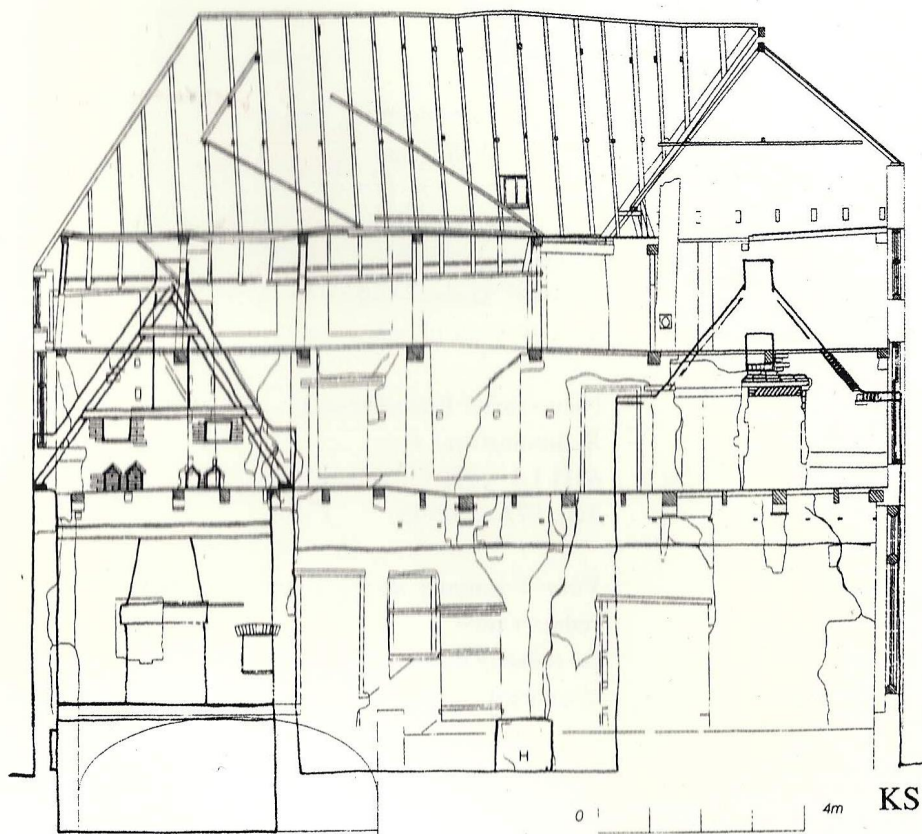
Stichting

Bouwhistorie

Nederland

Nummer 24

November 1999

Algemeen bestuur:

mr. G.W. van Herwaarden (*voorzitter*)
drs. K.J. Steehouwer (*vice-voorzitter*)
drs. G. van Tussenbroek (*secretaris*)
ir. L.B. Wevers (*penningmeester*)
ir. A.H. van Drunen
drs. K. Emmens
drs. F.J. Haans
ir. J. Kamphuis
ir. H. Nuyten
drs. J.M.H. Penders
dr. ing. D.J. de Vries

Redactie Nieuwsbrief:

ir. R.J.W.M. Gruben
dr. ing. R. Stenvert
drs. M.E. Stades-Vischer
ir. G. Berends (eindredactie)

Redactieadres:

Nieuwsbrief Bouwhistorie
Bethaniëstraat 4
5211 LJ 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-6155743

Kopij / reacties:

Vóór 1 januari a.s. te zenden aan het bovenstaande redactieadres.

De redactie houdt zich het recht voor ingezonden stukken te weigeren of in te korten (in overleg met de auteur).

Donateurs:

U kunt donateur van de SBN worden door jaarlijks minimaal f. 25,- over te maken op postgiro 273441 t.n.v. SBN, Zwaansteeg 11, 3511 VG Utrecht.

U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de stichting door middel van de vier maal per jaar verschijnende Nieuwsbrief.

De SBN aan de vooravond van een nieuwe eeuw

Vernieuwing

Zoals wij allen weten, kunnen wij het aan de vooravond van de nieuwe, de 21ste, eeuw niet zonder **vernieuwing** stellen. De Staatssecretaris van Cultuur, dr F. van der Ploeg, laat niet na daar bij voortdurend op te hameren. Geen grijze bolletjes meer in de monumentenzorg, maar óp naar de zegeningen van de marktwerking en het cultureel ondernemerschap. Jongeren, vrouwen en allochtonen dienen de toekomst te hebben als het gaat om het behoud van het culturele erfgoed. Het zal duidelijk zijn: dáár kan ook de SBN, met nog maar enkele maanden te gaan voordat de nieuwe tijd losbarst, niet omheen. En dus werden twee mannen van het eerste SBN-uur, **Bart Klück** en **Rob Gruben**, en een man van een iets later uur, **Dik Berends** - overigens op eigen verzoek en tot hun volle tevredenheid - in het SBN-bestuur vervangen door **Hanneke Nuijten**, **Leo Wevers** en **Frank Haans**. Leo, kritisch lid van de kascommissie, werd beloofd met het SBN-penningmeesterschap. Met de komst van Hanneke werd niet alleen de band met de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek gecontinueerd - de SHBO begeeft zich immers in toenemende mate óók op het bouwhistorische pad - maar wist ook voor het eerst een vrouw tot de bestuurlijke gelederen van de SBN door te dringen! Frank Haans gaat in het SBN-bestuur een club vertegenwoordigen, die daarin nog niet voorkwam, nl. het Monumenten Advies Bureau te Nijmegen. Op 21 april j.l. kreeg een en ander zijn beslag. Welkom in het SBN-bestuur. Beoordeel zelf maar of jullie voldoen aan de Van der Ploeg-criteria. Voor ons voldoen jullie in ieder geval aan het criterium "enthousiaste en deskundige sporter van het bouwhistorische gedachtegoed".

Rob verscheen mét Koos Steehouwer en Ronald Glaudemans op 21 augustus 1991 voor notaris Hanemaaijer te Utrecht om de SBN in het leven te roepen. Sindsdien heeft hij nauwgezet de penningen beheerd en samen met Ronald zo'n 23 Nieuwsbrieven 'in elkaar gedraaid'. In zijn vrije tijd moest hij daarnaast nog zijn boterham zien te verdienen als bouwhistoricus, wat hem net als die twee andere activiteiten, wonder boven wonder ook nog is gelukt. Rob: hartelijk dank voor al je inspanningen om de SBN van de grond te krijgen en draaiend te houden. Je bent één van de meest gedreven SBN-aanhangers en dus zullen wij je ongetwijfeld, zo hopen wij, nog vaak in de kring van de SBN en op de bijeenkomsten van het platform blijven zien en nog liever horen, als je onderzoek weer eens wat interessants heeft opgeleverd.

Dat **Bart** zich zo ongeveer tot de personificatie van het Duitse Huis in Utrecht heeft ontwikkeld, mag geen geheim worden genoemd. Onvermoeibaar laat hij allen, die in dit project en in zijn onderzoek daarnaar zijn geïnteresseerd, delen in de kennis, die hij zich van dit complex heeft eigen gemaakt. Tijd vrijmaken voor de SBN schoot er daardoor wel eens bij in. Niettemin mocht de SBN zich gelukkig prijzen met de steun van meet af aan van een bouwhistoricus "van het eerste uur", die in Utrecht de ruimte kreeg om te bewijzen wat het vak bouwhistorie in de praktijk van de monu-

mentenzorg waard is. Ook hem is de SBN veel dank verschuldigd voor zijn bijdrage aan het ontwikkelen van zowel het vak als de SBN.

Dik was van het begin af aan onze bouwhistorische steunpilaar binnen de RDMZ. Hij bevocht van binnenuit een betere positie voor de bouwhistorici in het monumentenveld. Zijn naam zal naast vele andere zaken, zoals de SHBO, onverbreeklijk verbonden blijven aan het Restauratie-vademecum, aan het door hem vele jaren zo enthousiast en deskundig georganiseerde Bouwhistorisch Platform én aan zijn afscheidscadeau van de RDMZ, het Jaarboek Monumentenzorg 1996 *Monumenten en Bouwhistorie* met daarin een biografische schets en zijn bibliografie, samengesteld door Heleen Homma. Naar mijn mening vormde dit Jaarboek dé doorbraak voor het definitief 'op de monumentenkaart zetten' van de bouwhistorie als zelfstandig vak of wellicht zelfs als zelfstandige wetenschap. Als ik dan ook nog herinner aan zijn op 19 april 1996 gepresenteerde publicatie *Historische houtconstructies in Nederland*, zal het duidelijk zijn, dat Dik, inmiddels bijna 68 jaar oud, de SBN "met lof" verlaat. Op meer dan voldoende wijze heeft hij zijn "Schuldigheid getan". Moge hij nog bereid gevonden worden zo nu en dan de kolommen van de Nieuwsbrief van een bijdrage te voorzien!

Donateursdag

Omdat de Bouwhistorische Werkgroep van de Historische Vereniging Zutphen vijf jaar doende is om te onderzoeken "hoe middeleeuws Zutphen eigenlijk is", vond in Zutphen op 8 mei j.l. de jaarlijkse donateursdag plaats. Na het welkomwoord in de Lutherse Kerk van Jaap Riemens, vice-voorzitter van de Historische Vereniging Zutphen, hielden stadsarcheoloog Michel Groothedde, gemeentelijke bouwhistoricus Jeroen Krijnen, IBID-partner Wijnand Bloemink en Constant Willems van de Werkgroep bondige, door fraai orgelspel van organist Jan de Ruiters gescheiden inleidingen over respectievelijk de ontwikkeling van de stad Zutphen, de vroege gotiek in Zutphen, de start van de bouwhistorie in de gemeente, het bouwhistorisch onderzoek in het huis *Het Swarte Ancker*, Broederkerkstraat 1-3, en een 13de-eeuwse stadsmuur aan de Waterstraat/Martinetsingel. Na de lunch in het Stadsarchief, Spiegelstraat 13 - het Nieuwe Gasthuis uit 1442 met een gave kapconstructie uit de bouwtijd - werd in vier groepen door de stad gewandeld om in situ te tonen dat Zutphen nog aanzienlijk meer middeleeuwse relikten rijk is dan velen dachten. Wethouder A. van Osch heette de SBN-ers welkom in de 14e-eeuwse Burgerzaal van het stadhuis (mét middeleeuwse kapconstructie) en liet blijken de monumentenzorg in het algemeen en de bouwhistorie in het bijzonder een warm hart toe te dragen. De wethouder herinnerde aan de onlangs door de gemeente gepresenteerde nota over het gemeentelijke monumentenbeleid, waarin ook aandacht was besteed aan het bouwhistorisch onderzoek. De afsluiting van de dag was als feestelijk en smakelijk aangekondigd. Daarmee was geen woord teveel gezegd. De SBN is de gemeente en de organisatoren van deze dag dan ook bijzonder erkentelijk voor hun inspanningen om met steun van enkele enthousiaste vrijwillers er een zowel inhoudelijk als anderszins

geslaagde bijeenkomst van te maken. Niet onvermeld mag blijven, dat ook een Belgische delegatie aanwezig was onder aanvoering van onze gastheer in Antwerpen twee jaar geleden, Rutger Steenmeijer.

Met de bouwhistorie in Zutphen móet het wel goed gaan. En laat men elders een voorbeeld nemen aan de consciëntieuze werkwijze van de Bouwhistorische Werkgroep, die in de afgelopen vijf jaar zoveel nieuwe gegevens over het middeleeuwse Zutphen boven water heeft weten te brengen. Een verslag van de donateursdag treft u elders in deze Nieuwsbrief aan.

Opleiding tot bouwhistoricus

Op het educatieve vlak deed zich recent een verrassende ontwikkeling voor. Sinds 1997 draait aan de Hogeschool Utrecht met succes en dankzij de enthousiaste inzet van met name Maarten Fritz en Kees Geervers de post HBO-opleiding Restauratie, aan welke opleiding ook een aantal bouwhistorici als docent medewerking verleent. Deze opleiding neemt twee jaar in beslag. Het plan is nu gerezen om de nieuwe opleiding, die in september van start is gegaan, zó in te richten, dat na een gecombineerd eerste jaar de opleiding in het tweede jaar in tweeën wordt gesplitst, namelijk in een afstudeerrichting Restauratie en een afstudeerrichting Bouwhistorie. Hierdoor ontstaat de mogelijkheid om te komen tot de door de SBN al zolang bepleite "opleiding tot bouwhistoricus". Een fraaie folder met alle relevante informatie over deze HBO+ Opleiding tot Bouwhistoricus is inmiddels mét een aanbevelingsbrief van de SBN in ruime kring verspreid. Op 1 juli j.l. werden tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Gertrudiskapel in Utrecht aan elf cursisten van de (eerste) HBO+ Opleiding Restauratie door cursusleider Maarten Fritz en NRF-directeur Ab Welgraven de diploma's uitgereikt. Welgraven wees er in zijn toespraak onder meer op dat de werkgelegenheidsmogelijkheden in de restauratiesector door de verruiming van het restauratiebudget weer aanzienlijk interessanter zijn geworden dan enkele jaren geleden. En mutatis mutandis gaat dat ook op voor de bouwhistorie.

Ook van het universitaire front valt positief nieuws te melden. Het bestuur van de SBN is akkoord gegaan met een door de Faculteit der Letteren van de Universiteit Leiden ontworpen Reglement voor de **bijzondere leerstoel Bouwhistorie**. Het wachten is nu op de flattering van het reglement door het College van Bestuur. Zou er werkelijk binnen afzienbare tijd een bijzondere hoogleraar Bouwhistorie aan de Universiteit Leiden aan de slag kunnen gaan?

Publicatie *Bouwhistorie in Nederland*

De publicatie *Bouwhistorie in Nederland* begint vastere vormen aan te nemen. De auteurs - Koos Steehouwer (Inleiding: wat is bouwhistorie?), Gabri van Tussenbroek (Bouwhistorie in historisch perspectief), Harry Boekwijt (Bouwhistorie als beleidsinstrument), Karel Emmens (Bouwhistorie in de restauratiepraktijk) en Dirk de Vries/mijn persoon (Bouwhistorie binnen de monumentenzorg van de 21ste eeuw) - zijn aan het 'drukken'. Uitgeverij Matrijs staat in de startblokken om de beoogde circa

100 bladzijden zo fraai mogelijk uit te voeren. Het Prins Bernhard Fonds en de 'meermans' bouwhistorische bureaus zijn met een subsidieverzoek lastig gevallen, de laatsten ongetwijfeld niet tot hun genoegen (maar laten zij het belang van de publicatie wél inzien en dus hun plicht begrijpen!). Kortom, als het een beetje meezit, verschijnt *Bouwhistorie in Nederland* nog nét in deze eeuw. Laten wij met elkaar ernaar streven het boek gepresenteerd te krijgen tijdens het laatste Bouwhistorisch Platform in dit jaar.

Het verslag van het **Rotterdam Papers-congres** in 1996 kwam beschikbaar tijdens het Platform op 9 juni j.l.

NCM Beleidsplan 2005

De SBN heeft als landelijk functionerende monumenten-organisatie zitting in het Algemeen Bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten. Het NCM bereidt een beleidsplan voor de komende jaren voor en heeft de organisaties, die in het AB zijn vertegenwoordigd, gevraagd aan te geven aan welke punten daarin naar hun oordeel aandacht zou moeten worden gegeven. De SBN heeft ervoor gepleit in het NCM Beleidsplan nadrukkelijk aandacht te vragen voor het **kwaliteitsaspect** in de monumentenzorg. Monumentenzorg kan, aldus de SBN, alleen verantwoord plaatsvinden op basis van kennis van zowel het exterieur als het interieur van het monument en zijn onderdelen. De SBN vindt, dat mede als gevolg van het jarenlange bezuinigingsbeleid van de rijksoverheid, wat geleid heeft tot grote achterstanden in restauratie en onderhoud, zich een zorgwekkend proces van vervlakking op het terrein van de monumentenzorg ontwikkelt. Er bestaat té weinig oog voor de wijze waarop wordt gerestaureerd en het schort aan een deugdelijke controle. De SBN stelt het NCM voor in het beleidsplan voorstellen te doen voor maatregelen om het kwalitatieve aspect van de zorg voor het gebouwde erfgoed weer 'op de agenda gezet te krijgen'. In samenhang daarmee verzoekt de SBN het NCM meer aandacht te vragen voor **scholing, opleiding en kennisverwerving en-overdracht**. Van de overheid, zo heeft de SBN benadrukt, zou een actief en stimulerend beleid op dit punt verlangd mogen worden.

Overige aandachtspunten

Medio april verzond het bestuur nog maar weer eens een brief aan de directeur van de RDMZ met de vraag hoe het nu staat met de voorbereiding van de **actualisering van het monumentenregister**. Per kerende post werd ons bericht dat daarvoor per 1 april jongstleden een projectleider, ir W.J. de Braak, was aangesteld. Op 18 juni jongstleden hebben Jean Penders en ondergetekende inmiddels bij de RDMZ met de heren Wiersma en De Braak over dit onderwerp van gedachten gewisseld waarbij wij hebben aangegeven dat naar de mening van de SBN het project niet gerealiseerd kan worden zonder de bouwhistorische discipline daarbij te betrekken.

Aan het **Leerboek Bouwhistorie** wordt thans gewerkt. Het is de bedoeling dat dit volgend jaar zal verschijnen als onderdeel van het nieuwe Praktijkboek Instandhouding Monumenten.

Het formuleren van de **Richtlijnen voor het bouwhistorisch onderzoek** verkeert in een afrondende fase. Nog tijdens een bijeenkomst van het Platform dit jaar zullen de Richtlijnen kunnen worden gepresenteerd.

Er is een nieuwe **SBN-folder** in de maak. Het gaat om een zeer eenvoudig uitgevoerd drukwerkje, dat gemakkelijk bij mailings e.d. kan worden bijgesloten. Zoals u heeft kunnen merken, verschijnt de **Nieuwsbrief** weer wat onregelmatig. Het ontbreekt aan een iemand, die bereid en in staat is om de Nieuwsbrief te 'trekken'. Ook de technische uitvoering van de Nieuwsbrief geeft problemen. Albert Reinstra heeft aangegeven bereid te zijn zich voor de samenstelling van de Nieuwsbrief te willen inzetten. De redactie heeft onder meer hierover op 17 juni j.l. met hem van gedachten gewisseld. Het ziet er dan ook naar uit dat er wegen worden gevonden om tot een oplossing te komen.

Het **Bouwhistorisch Platform** komt bij de RDMZ in Zeist bijeen op de **woensdagen 1 september, 27 oktober en 8 december**. De bijeenkomst vindt niet meer des morgens, doch des middags om 14.00 uur plaats.

Het venijn zit zoals gebruikelijk in de staart. Het SBN-bestuur heeft moeten besluiten de **donateursbijdrage** met ingang van 1 januari 2000 te verhogen van fl. 25,- naar **fl. 30,-**. Het bestuur hoopt dat dat geen beletsel zal vormen om de stichting te blijven ondersteunen.

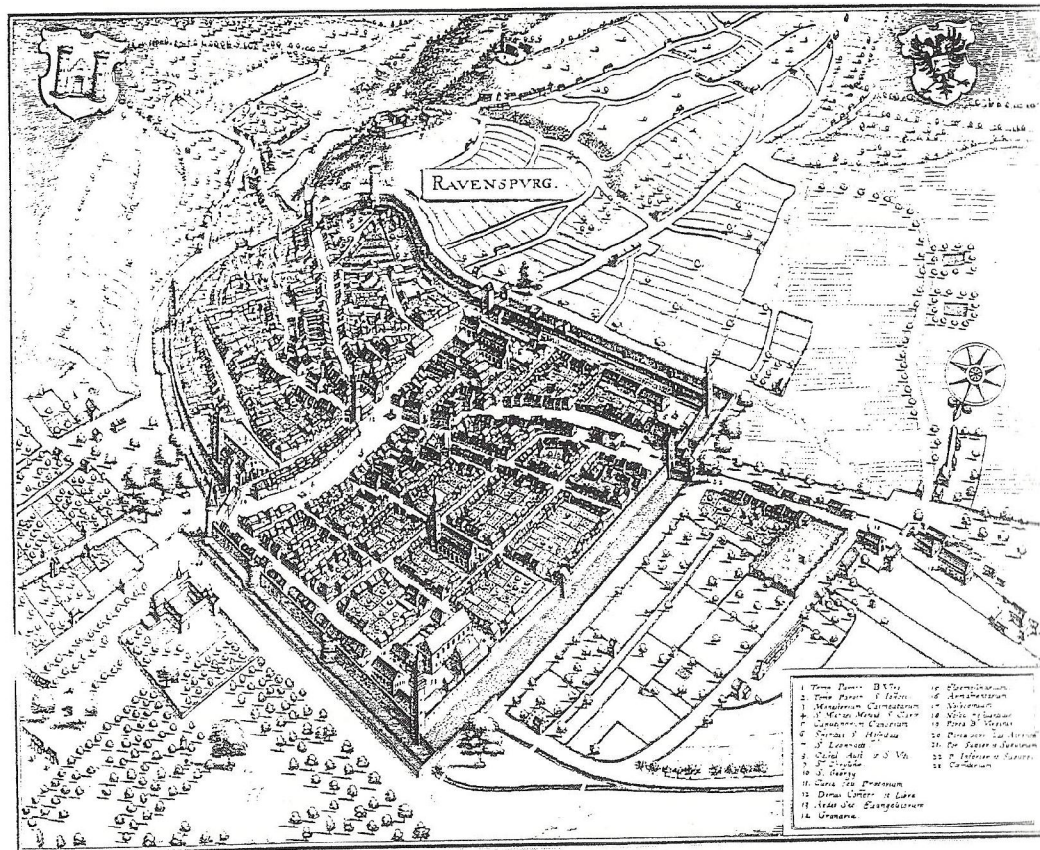
En verder wens ik u allen voor de rest van deze eeuw een vruchtbare bouwhistorische periode toe.

Gijs van Herwaarden, voorzitter SBN

Hausforschung aan de Bodensee

Verslag van het jaarlijkse congres van de Arbeitskreis für Hausforschung van 16 tot 21 september 1999 te Ravensburg (D.)

Wat doet een Nederlander als hij in het buitenland is? Dan gaat hij op zoek naar andere Nederlanders. Het is dus niet verwonderlijk dat een groep van twaalf landgenoten elkaar trof in het uiterste zuiden van Duitsland, tussen 16 en 21 september 1999. Het lot dat hen deze dagen verbond, bestond uit een overvol congres, circa vijftig lezingen en een paar excursies. Het thema van het congres was actueel: Historische *Ausstattungen*; aankledingen, interieurs etc. Met het Nederlandse jaar van het interieur in het verschiep en de toenemende aandacht binnen de bouwhistorie voor dit thema, beloofde dit veel interessants.

Afb. 1 Ravensburg volgens Merian. Dit vogelvluchtpersepctief van Matthäus Merian (*Topographia Sveviae*, 1643) is de tot in detail vergrootte weergave van een ets van David Mieser en Johann Morell (gedateerd 1630).

Ravensburg

De keuze voor Ravensburg (46.000 inw.) was alleen wat de stad betreft al zeer geslaagd. Ongeschonden de oorlog doorgelopen, biedt de stad nog grotendeels een middeleeuwse aanblik. Rond het jaar 1000 is Ravensburg als vestiging van de Welfenfamilie gekozen, met als een van de belangrijkste wapenfeiten dat de latere keizer Hendrik de Leeuw in de stad is geboren. De vroegst teruggevonden bebouwing dateert van 1179-1180. Op dat moment waren de Welfen al verdrongen door de Hohenstauffers. Uit het einde van de dertiende eeuw zijn enkele stenen woontorens aangetoond in het oudste gedeelte van de stad. Tussen 1320 en 1350 is de stad vervolgens vergroot, waarbij een regelmatig stratenplan in het nieuwe gedeelte is gecreëerd.

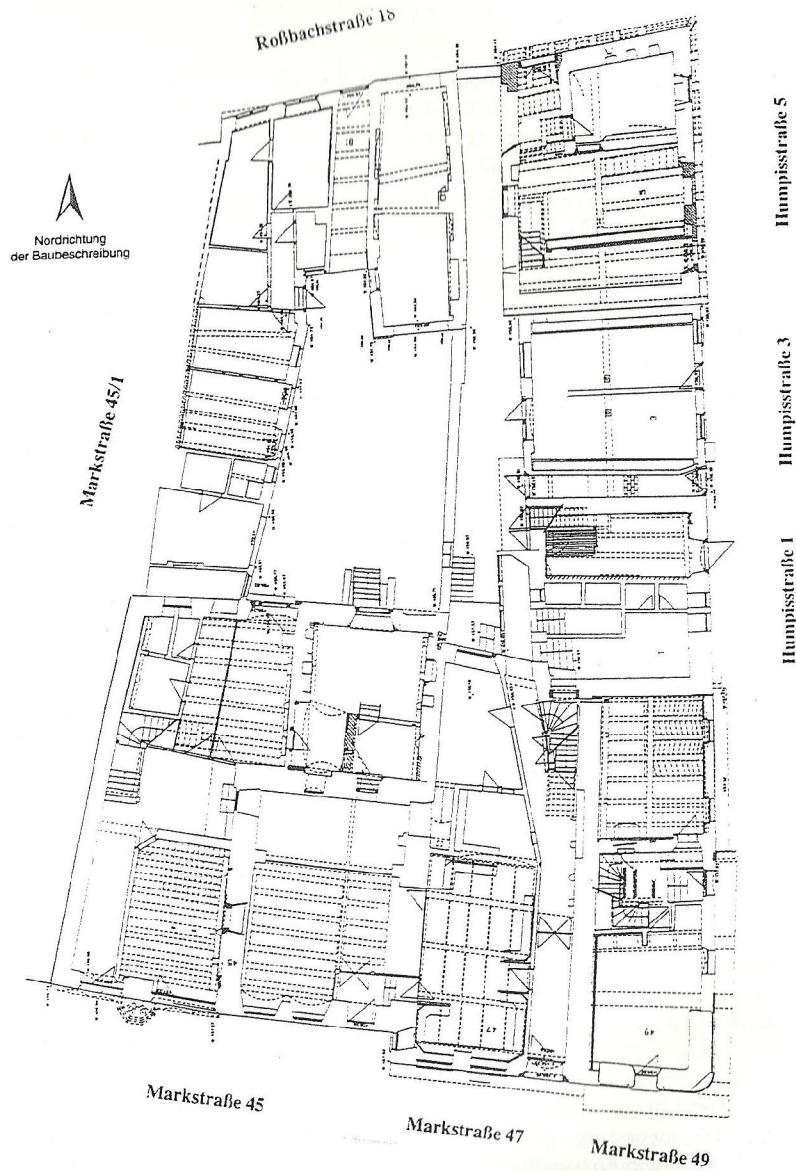
Vanaf het einde van de veertiende eeuw nam de stad als belangrijke handelsmetropool een steeds voornamere positie in. Handel in laken, graan en wijn leverde contacten op tot in Spanje en Venetië toe. Grote pakhuizen, het Waaghaus, het Kornhaus, het stadhuis en een aantal grote woonhuizen getuigen tegenwoordig nog van deze grote voorspoed. Ook de middeleeuwse stadsmuur is goed bewaard gebleven. Maar liefst zeven muurtorens, die in de Middeleeuwen voor opslag werden gebruikt, staan nog overeind.

Vijftig lezingen...

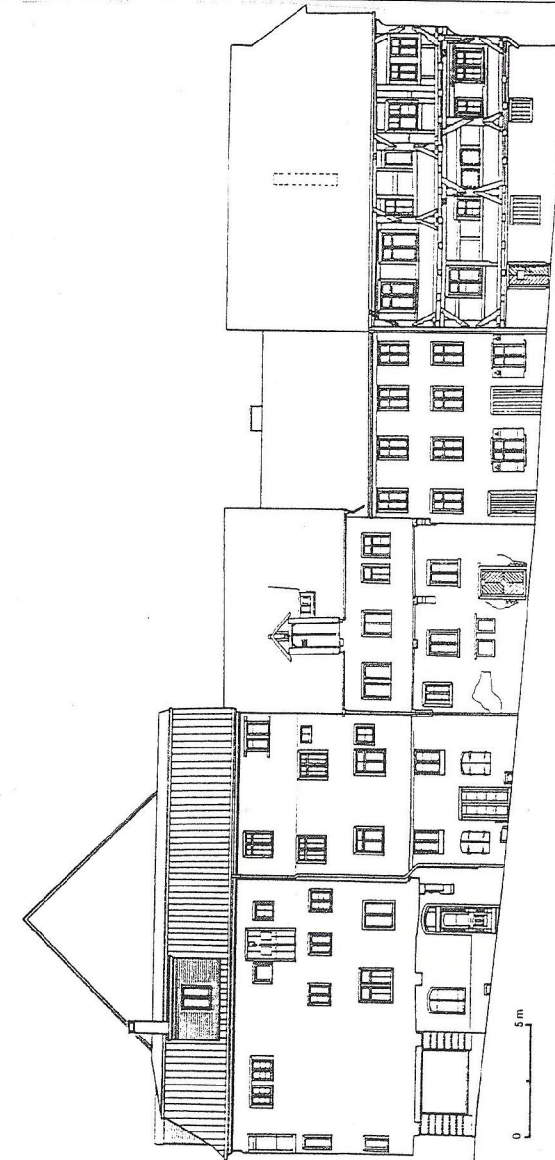
Na een aantal theoretische inleidingen, bleek ook in Ravensburg maar weer eens hoe moeilijk het is om een thema binnen een congres te vangen. Wat echter direct opviel was het hoge niveau van het onderzoek en de lezingen. In de voorgaande jaren waren de bezoekers van de AHF-Tagungen geconfronteerd met bouwhistorie in het voormalige oostblok. De erfenis van het verleden drukte hierbij dikwijls op het wetenschappelijk niveau. In Ravensburg was hier veel minder van te bespeuren.

Een goed voorbeeld hiervan is het onderzoek van het Humpiskwartier in Ravensburg. Als voorbereiding op een grootscheepse renovatie, ten behoeve van de realisering van een stadsmuseum, is een aantal huizen zeer uitgebreid onderzocht. Het onderzoek, waarbij kosten noch moeiten zijn gespaard, beperkte zich tot acht huizen, aan het einde van een bouwblok in de oude binnenstad van Ravensburg. Behalve bij de fasering van het blok en de datering van de verschillende bouwlichamen en onderdelen, hebben de onderzoekers ook stilgestaan bij de historische achtergronden van de bewoning en de verhouding van de huizen van het Humpiskwartier tot andere huizen in Ravensburg en daarbuiten. Men kan zich hierbij afvragen in hoeverre een dergelijke gedetailleerde en wetenschappelijke voorbereiding zinvol is, wanneer er bij de voorbereiding geen mogelijkheid tot destructief onderzoek is.

Deze gedegen aanpak kwam ook in andere thema's aan de orde en was niet alleen van toepassing op complete gebouwen. In het kader van het overkoepelende thema *Ausstattung*, waren er lezingen over onder andere deuren, kloppers, bellen, vensters, glas, trappen, verwarmingen en meubels.

Afb. 2 Het Humpiskwartier te Ravensburg, overzichtsplattegrond van het totale kwartier (uit: S. Uhl, *Das Humpisquartier in Ravensburg* (Stuttgart 1999)).

Afb. 3 Het Humpiskwartier te Ravensburg. Zicht vanuit de Humpisstraße op de oostwand van het kwartier met de panden Marktstraße 49 (links), Humpisstraße 1 (midden links), Humpisstraße 3 (midden rechts) en Humpisstraße 5 (rechts),

Dat hierbij soms verrassingen tevoorschijn kwamen, bleek bijvoorbeeld tijdens een lezing over meubels: kasten, kisten, bedden etc., stonden centraal, waarbij vooral werd ingegaan op de ontwikkeling van meubels in de Middeleeuwen en de plaats van de meubels binnen het huis. Zeer opmerkelijk was een voorbeeld van een muurkastje, uit het St. Annamuseum in Lübeck, dat de vorm had van een kaarsnis, en als zodanig in de kaarsnis kon worden geplaatst. Menigeen in de zaal vroeg zich hierop af, of alle kaarsnissen die hij tot dan toe had gezien, werkelijk echte kaarsnissen waren, of misschien wel ruimtes voor dergelijke kastjes. Hoe anders verklaart men de aanwezigheid van een 'kaarsnis' naast een venster, of op een andere minder voor de hand liggende plaats?

Ook schilderijen kwamen ruimschoots aan bod. Voorbeelden hiervan werden gepresenteerd uit de directe omgeving, maar ook uit het Oostzeegebied. Uit Ravensburg werden enkele gevallen gepresenteerd van restauraties van schilderijen in 'Bohlenstuben'. Een van de moeilijkheden die zich hierbij voordeed, was dat er nog nauwelijks onderzoek naar het onderwerp is gedaan, zodat er nog weinig vergelijkingsmateriaal voorhanden was. De vroegste voorbeelden van wandafwerking dateren van de veertiende eeuw. De gebruikte kleuren waren bruin en zwart. Hoewel de veronderstelling voor de hand ligt dat het hier om vervuiling zou gaan, heeft laboratoriumanalyse uitgewezen dat dit niet het geval was.

In de vijftiende en zestiende eeuw werden de kleurstoffen rijker en werd ook oker en rood gebruikt. Dat ook de patronen en voorstellingen uitgebreider werden, mede dankzij de verspreiding van prenten, bewezen voorbeelden uit Lübeck: hier werd een aantal schilderijen getoond, die direct teruggingen op prentvoorbeelden. De schilderijen waren in aangrenzende panden aangetroffen, hetgeen erop duidt dat een dergelijke wandversiering, in sommige wijken althans, vrijwel gemeengoed is geweest.

Ruime aandacht was er ook voor deuren en vensters. Hoezeer dit thema nogal eens aan de aandacht ontsnapt, bleek later ook tijdens de excursies: 'Hoe oud is dit slot, hoe oud is dit geheng?' In enkele lezingen werd getracht hier enige orde in aan te brengen. Hierbij speelt het probleem dat zowel historische deuren als historische vensters steeds schaarser worden en dat deze kwetsbare onderdelen van huizen om voortdurende aandacht van monumentenzorgers vragen.

Methode

Bij deze veelheid aan thema's, werd ook stilgestaan bij de wijze waarop historische bouwsubstantie, of onderdelen daarvan, worden gedocumenteerd. Günter Eckstein, mede-auteur van *Empfehlungen für Baudokumentationen* ging kort in op de problemen die men tegenkomt bij het documenteren van bouwsubstantie, en de wijze waarop men zijn resultaten presenteert. In het genoemde boek wordt aandacht besteed aan deze problemen en wordt een poging gedaan om tot een eenduidige signatuur van bouwhistorisch tekenwerk te komen. Hierbij gaat men zover om vaste tekens voor bepaalde houtconstructies in te voeren en vaste kleuren voor periode-aanduidingen. Of het

Afb. 4 Het Humpiskwartier te Ravensburg. Zicht vanuit de Marktstraße op de zuidwand van het kwartier met de panden Marktstraße 45 (links en midden links), Marktstraße 47 (midden rechts) en Marktstraße 49 (rechts).

Afb. 5 Het Humpiskwartier te Ravensburg. Zicht vanuit de Roßbachstraße op de noordwand van het kwartier met de panden Humpisstraße 5 (links) en Roßbachstraße 18 (rechts).

zinnol is om naar een dergelijke eenheid in verslaglegging te streven, is een mogelijk punt van discussie. Moet iedereen op dezelfde manier te werk gaan, of is ruimte in de methode noodzakelijk? Bij deze overwegingen komen gedachten aan een leerboek voor bouwhistorie op, waarin dit soort zaken aan de orde zou kunnen worden gesteld. Het is, wat de uitkomst van deze discussie ook zal zijn, in ieder geval zinnig om de verschillende mogelijkheden te bezien, zodat men zich bewust wordt van de methodes die men zelf hanteert.

Ook zien we in het boek hoe het ene onderdeel van het bouwhistorische terrein nauwelijks met het andere te vergelijken is. Een voorbeeld: voor iemand die geïnteresseerd is in een bepaald onderdeel van een gebouw, is het zinnol om zijn eigen methodes te hanteren of te ontwikkelen: de dendrochronoloog kijkt met andere ogen naar een gebouw dan de natuursteenonderzoeker of de monumentenambtenaar. De bouwhistoricus die de stratigrafie van het gehele gebouw wil ontleden, kijkt weer anders naar het object.

Om in deze materie duidelijkheid te scheppen, maken de auteurs onderscheid tussen verschillende fasen van diepgang, te vergelijken met de verschillende categorieën bouwhistorisch onderzoek zoals die in de *Leidraad* staan omschreven. Geprobeerd is vervolgens het hele onderzoeksproces in richtlijnen te vangen, hetgeen mijns inziens nogal een starre indruk maakt. Juist het maatwerk, in de bouwhistorie belangrijk, wordt hiermee in een keurslijf gedwongen. Dit neemt niet weg dat een dergelijke bewuste omgang met de methode ook nieuwe inzichten oplevert en ook resultaten die wel zeer goed bruikbaar zijn.

Wat de publicatie ook duidelijk maakt, is dat het digitale tijdperk ook in de bouwhistorie zijn intrede definitief heeft gedaan. Veel voorbeelden worden gegeven van fotogrammetrische opnames, die vervolgens al naar de gelang de onderzoeksvraag zijn bewerkt. Het kan hierbij gaan om analyse of schadekartering van verschillende onderdelen. Juist door in de combinatie van deze resultaten gebruik te maken van digitale technieken, kan op een relatief eenvoudige wijze snel inzicht worden gekregen in de onderzoeksresultaten.

Excursies

Naast al dit 'Fachliches Schwartzbrot' was er ook ruimte voor enige ontspanning, in de vorm van excursies. Voor de grote excursie op zondag waren er twee mogelijkheden: Villingen of Konstanz. Uw verslaggever had gekozen om een bezoek te brengen aan Villingen. Villingen is een stad met 77.500 inwoners, die al in de vroege Middeleeuwen bewoond was. In een goed georganiseerde excursie maakten de bezoekers kennis met het historische raadhuis, enkele woonhuizen uit de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw en het stadsmuseum. In Villingen is reeds vroeg steenbouw toegepast, waarbij het eigenaardige bouwrecht van de stad bijzonder in het oog sprong: zo was het iemand toegestaan om zonder toestemming van zijn buurman, tegen diens zijgevel aan te bouwen. Koos hij er hierbij voor om hoger te gaan dan het al bestaande huis, waarbij eventuele bestaande vensters op de zolder van het nieuwe

Afb. 6 Nauwkeurigheidsrap IV. Maulbronn, klooster, kapittelzaal, dwarsdoorsnede. Detail van de fotogrammetrische opmeting (uit: G. Eckstein, *Empfehlungen für Baudokumentationen* (Stuttgart 1999).

Afb. 7 Brunnenstraße, zicht vanuit de Rietgasse naar het oosten met enkele laatmiddeleeuwse huizen.

huis uit kwamen te kijken, dan stond hij niettemin in zijn recht.

Volledig onbekend in onze contreien zijn daarnaast de zware dakconstructies. Deze zijn zo samengesteld dat de dragende delen ervan op de voor- en achtergevel rusten, zodat de balklagen in het huis onbelast zijn. Nadeel van deze constructie is dat de spatkrachten er dikwijls voor zorgen dat de gevels naar buiten worden gedrukt, hetgeen bij restauraties voor aanzienlijke constructieve problemen zorgt.

Gebouwen waarbij deze problemen zijn opgelost, kwamen op maandagmiddag aan de orde. Toen werd een bezoek gebracht aan het Freilichtmuseum te Wolfegg, niet ver van Ravensburg vandaan. Menige congresganger zal zich hierbij hebben afgevraagd waarom het bezoek aan een openluchtmuseum toch altijd maar weer gepaard moet gaan met regen en opkomende duisternis...

Slotdiscussie

Na al dit moois, was de slotdiscussie nog maar weer eens een bewijs van de gedegenheid en gedetailleerdheid waarmee onderzoekers in Baden-Württemberg en Duitse bouwhistorici in het algemeen te werk gaan. De slotdiscussie was verre van vrijblijvend, maar geordend naar thema. We zullen op deze plaats niet alle onderwerpen de revue laten passeren. Wat echter wel vermelding verdient is de gestructureerde aanpak waarmee bouwhistorische problemen, dateringskwesaties, ontwikkelingen etc., ter hand worden genomen. In de discussie viel dan ook op hoezeer de losse onderzochte objecten werden ingezet als argument, voor de verklaring van een breder fenomeen.

De reden van deze benadering moet voor een deel gezocht worden in de opleidingsstructuren van Duitse bouwhistorici. De universiteiten spelen in Duitsland een veel grotere rol dan bij ons. Jonge architectuur- en kunsthistorici maken tijdens hun studie kennis met het vak bouwhistorie, worden gedwongen om gebouwen op te meten en kennis te verwerven van materialen en constructies. Tegelijk is er op de universiteiten in de afgelopen twintig jaar een bescheiden areaal van theoretische literatuur geproduceerd, zodat ook hier de grondslagen van de bouwhistorie een wetenschappelijke inbedding hebben gekregen in de academische wereld.

Met name op de universiteiten van Bamberg en Karlsruhe lijkt een klimaat te heersen waar de lijnen tussen bouwhistorie en architectuurhistorie zijn vervaagd, terwijl ook in Leipzig op dit gebied aan de weg wordt getimmerd. Niet zozeer een gepolariseerde richtingsstrijd, als wel een studie naar het verantwoord behoud van historische bouwsubstantie als betrouwbaar bronnenmateriaal vormt hier het doel van de activiteiten, om hiermee een oplossing te zoeken voor architectuurhistorische vraagstukken. Met de ophanden zijnde instelling van een leerstoel bouwhistorie, wordt ook in ons land een stap in de goede richting gezet.

Wellicht dat de eerste resultaten hiervan op het volgende congres van de AHF in Nederland worden gepresenteerd. Voordat het zover is, viert de AHF volgend jaar haar vijftigjarig bestaan in Tirol, eind mei 1999.

Gabri van Tussenbroek

Van het bouwhistorisch platform

21 april 1999: Harrie Boekwijt - de Sint Lambertuskerk te Rosmalen

Harry Boekweit deed verslag van een bouwhistorisch onderzoek bij de St.-Lambertuskerk van Rosmalen. Aanleiding was een restauratie, waarbij de dakbedekking werd vernieuwd, er reparaties in de kap plaatsvonden en het voegwerk van de toren een beurt kreeg. Bij het onderzoek waren twee stagiaires van de sectie bouwhistorie van de afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch, Mark Bimmel en Mirjam van der Wal, betrokken. Nico Jurgens was verantwoordelijk voor de documentatie van de kapconstructie van de torenspits en het IBID verrichtte het dendrochronologisch onderzoek.

Men neemt aan dat de kerk een Romaanse voorganger in tufsteen had. Een eerste bron dateert uit 1393 en daarin wordt melding gemaakt van een pastoor. De toren zou in het begin van de 15de eeuw zijn opgetrokken. Het huidige schip is vermoedelijk rond 1550 verhoogd. Deze datering werd afgeleid van een jaartal, dat werd ontdekt op een kraagsteen in de Mariakapel tijdens de restauratie (onder leiding van architect H.W. Valk) in de jaren '50. In 1911 werd onder de architect F.A. Ludewig het koor vernieuwd en het transept verdubbeld. De kap bleef gehandhaafd. Bij de werkzaamheden zijn toen restanten van een tufstenen fundering aangetroffen. Bij de restauratie in de jaren '70 werd geen nieuw archeologisch onderzoek verricht. Kenmerkend voor de kapconstructie van het schip is de constructie van twee gestapelde dekbalkgebinten plus een nokstijl. Er zijn geen dakmoeten van een lager schip in de oostelijke torengewel aangetroffen. Daarentegen werd tussen het schip en het koor een tufstenen ophoging aangetroffen van een vroegere topgevel van een hoger koor. Het is waarschijnlijk dat het lagere Romaanse schip in een latere fase werd opgehoogd, tegelijkertijd met de aanleg van de zijbeuken. Gehakte telmerken in combinatie met een nokstijl geven een indicatie voor een datering rond 1550, wat ook wordt bevestigd door het dendrochronologisch onderzoek met een datering van 1553-1555.

De kapconstructie van het koor is afwijkend. Deze bestaat uit een enkel juk, standzonen en dubbele haanhouten. De onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken. Het dendrochronologisch onderzoek verschaft een datering van 1463/'64. De uitkomsten voor de datering van de kappen van het transept en de kleine zijkapellen wijzen daarentegen ook op de bouwperiode van 1545-1555.

Het onderzoek van de toren was te summier om conclusies te kunnen trekken. Aan de binnenzijde werd egaal tufsteenwerk aangetroffen, wat erop wijst dat de kern mogelijk van tufsteen is. ES

21 april 1999: Wim Weve - inventarisatiemethodiek

Wim Weve sprak over de inventarisatiemethodiek of de visualisering van zowel waarde vrij als ook waardestellend bouwhistorisch onderzoek, om op een heldere manier te voldoen aan de vraag van monumentenzorg en de architectenwereld. Vanuit

een praktijkvoorbeeld, Het Hof van Zevenbergen te 's-Hertogenbosch, toonde hij hoe men de overvloed aan onderzoeksgegevens en interpretaties verwerkt tot een beeldkwaliteitsplan en overzichtelijk kaartmateriaal. Weve ontwikkelde een methode, waarbij met kleuren in de plattegrond diverse aspecten worden aangegeven, van vloer- tot plafondniveau, waarop bestaande, oorspronkelijke of verdwenen muren/openingen, kwetsbare onderdelen, of ook ruimtelijke functies, etc. worden aangegeven. De bedoeling is een visuele index te geven. Het doel is dat zowel de gebruiker, de opdrachtgever of planvormer en de overheid in één oogopslag kunnen overzien, beoordelen en afwegen.

In de navolgende discussie kwam naar voren dat een architect veelal belangstelling heeft voor informatie en oog heeft voor kwetsbare onderdelen. Hij kan er rekening mee houden, als hij aan de gang gaat met het programma van eisen van de opdrachtgever. Wim Weve ziet zijn methodiek als een belangrijk hulpmiddel voor het gesprek tussen de bouwhistoricus, de architect en de opdrachtgever. Andere bouwhistorici werken met analoge systemen. Maar Weve toont met zijn methodiek een mogelijkheid op verschillende schalen en niveaus te werken, waarbij min of meer kan worden verfijnd. Bovendien is het mogelijk een onderscheid te maken tussen feitelijke, zakelijke gegevens en een waardering op onderdelen. *ES*

21 april 1999: Brigit de Vries - huizen aan de Voorstraat in Zwolle

Brigit de Vries uit Antwerpen deed tijdens haar studie geschiedenis te Leuven een stage bouwhistorisch onderzoek bij de RDMZ, onder "het meesterschap" van Dirk de Vries, zoals ze het zelf mooi verwoordde. Het onderwerp van studie was een twaalfstal huizen aan de Voorstraat in Zwolle (nrs. 21 t/m 43). Zoals in vele steden het geval is, bleek achter de ten dele 19de- of 20ste-eeuwse gevels een schat aan interessante, oudere bouwmassa aanwezig. Brigit traceerde door middel van bronnen zoals straatgeld, haardstedengeld, kadasterkaarten etc. de bewonersgeschiedenis tot in de 16de eeuw. Het bouwblok was in de 16de eeuw gesitueerd aan de rand van de stad, en daar woonden in verband met het brandrisico smeden en muntmeesters. In het begin van 17de eeuw was de straat volgebouwd, er bevonden zich ovens, panovens e.d. en er hadden zich ook lieden met andere beroepen (b.v. bakker en hopman) gevestigd. In de 17de eeuw kreeg de straat meer aanzien. Behalve ambachtslieden kwamen er regenten en burgemeesters wonen. Deze ontwikkeling zette zich voort in de 18de eeuw. De perceelbreedten kwamen toen al overeen met de huidige gevelbreedten, afgezien van de gangen, die de panden van elkaar scheidde. Het gaat om een bouwblok met langgerekte percelen. In de 19de eeuw raakten de binnenplaatsen overbouwd. Naast ambachtslieden, trof men er renteniers, een chirurgijn etc. aan.

Enkele panden werden bouwhistorisch nader onderzocht. De nrs. 23 en 25 bleken, wat de constructies van de kelder en de kap betreft, bij elkaar te horen. De kelder met consoles van basalt en het baksteenformaat wijzen op een oorsprong in de 14de/15de eeuw. Consoles van Bentheimer zandsteen tonen dat er in een latere

periode bouwactiviteiten plaatsvonden. De dakconstructie van nr. 23 stamt uit deze tweede bouwfase en is rond 1500 te dateren.

Bij de panden nrs. 41 (A en B) en 43 is sprake van drie percelen, die volgens een bron uit 1557 reeds in het bezit waren van één eigenaar. Nrs. 41 A en 43 bezitten voor- en achterkelders met trog- en tongewelven. De kelders weerspiegelen de opbouw van het bovenhuis. Daar wordt tweederde van het oppervlak in beslag genomen door het voorhuis en eenderde door de achterkamer. De balklagen bestaan uit moer- en kinderbalken. Een gang tussen nrs. 41 A en B is het restant van een vroeger aanwezige steeg. Nr. 41 A heeft een kapconstructie met schaargebinten en haanhouten en is voorzien van gesneden telmerken. De spanten zijn gedateerd tussen 1511 en 1523, terwijl de sporen een 13de/14de-eeuwse oorsprong hebben (hergebruikt). De kap van nr. 41 B heeft een analoge constructie, maar heeft gehakte merken en is gedateerd in 1643/'45. Bijzonder is hier de toepassing van eikenhout in een periode dat grenen gebruikelijk is geworden (na ca. 1610). *ES*

9 juni 1999: Jan van der Hoeve - Bouwhistorisch onderzoek in Groningen

Hoewel nog niet zo goed geregeld als in Utrecht of 's-Hertogenbosch, is er sinds enige jaren ook in Groningen sprake van enig gestructureerd bouwhistorisch onderzoek. Jan van der Hoeve voerde ons in kort bestek langs de ontwikkeling van het bouwhistorisch onderzoek in de 'buitenpost' Groningen. Hij begon met het werk van de 'proto-bouwhistorici' C.H. Peters en J.F.L. Frowein, de gevolgen van de verwoesting van de noordwand van de Grote Markt en de desastreuze ontwikkelingen kort daarna. Begin jaren '80 kwam er een eerste kentering met de oprichting van de Stichting Monumenten en Materiaal die zich inzette voor het onderzoek en behoud van gebouwen in stad (en ommeland). De echte kentering kwam bij de verwickelingen rondom het Wolters-Noordhofcomplex aan de Oude Boteringestraat. Vanuit de gemeente werd hierbij voor het eerst bouwhistorisch onderzoek geëist. Een belangrijke initiërende rol daarbij heeft de archeoloog Gert Kortekaas gespeeld. Bij dit bouwhistorisch onderzoek bleek dat de kern van het complex bestond uit het vroeg-13de-eeuwse Calmershuis. Na het onderzoek ging echter andere redenen bij de 'restauratie' alsnog flink veel van de bouwhistorische massa verloren. Sinds 1991 heeft de gemeente Groningen een bouwhistoricus in dienst, Joris van Haften, die daarbij op projectbasis wordt geassisteerd door Jan van der Hoeve. Hij heeft als belangrijkste taak het begeleiden van vrijwilligers van de Stichting Monument en Materiaal bij het doen van waarnemingen. Hun waarderstellingen en waarnemingen leidden tot interessante vondsten. Voor de ingewijden niet geheel onbekend, blijkt Groningen op bouwhistorisch gebied een geheel eigen ontwikkeling te kennen, die niet met andere steden in Nederland te vergelijken is, maar meer met het Noord-Duitse gebied. Daarbij blijkt de invloed van Groningen zelf zich tot de ruime omgeving uit te strekken, tot in Appingedam, Ter Apel en Coevorden toe. Belangrijke typisch Groninger bouwhistorische elementen zijn de enkelvoudige balklagen en als gevolg daarvan het veel voorkomen van kloostervensters. Bijzonder - en grotendeels onver-

klaard - is het voorkomen enkelvoudige balklagen met houten ribben waarop bakstenen zijn gelegd die zo een vloer vormen. Voorbeelden hiervan zijn te vinden tot in Niekerk (gemeente De Marne) en in Oudeschans toe. Ook andere bouwhistorische aspecten met betrekking tot sleutelstukken, behang en beschilderingen komen bij de waarnemingen aan het licht. Dit heeft onder meer geleid tot de publicatie van *Hervonden Stad*, een jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen. RS

9 juni 1999: Andre Viersen - Het kasteel Terworm in Heerlen

Naar aanleiding van de restauratie ten behoeve van de vestiging van een Van der Valk hotel-restaurant heeft Andre Viersen bouwhistorisch onderzoek verricht naar het kasteel Terworm (gemeente Heerlen). De ingrijpende restauratie, waarbij een nieuwe keldervloer werd aangebracht gaf de gelegenheid om het gebouw grondig te onderzoeken en zelfs de fundering van anderen te bekijken. De oudste fase dateerde uit rond 1400 en bestond uit een zaal met kemenade, een ommuurde binnenplaats en een ongeveer ronde toren op de zuidwesthoek. Het gebruikte mergel was deels door brand rood verkleurd. Deze brand zou midden 16de eeuw plaats hebben gevonden. Herbouw volgde rond 1600. In 1638 werd de binnenplaats overdekt en de toren opgehoogd en in 1644-'45 werd de spits geplaatst. In de toren zijn nestelpotten voor vogels verwerkt. Bij de verbouwing werden aan de voorzijde hardstenen vensters geplaatst en aan de achterzijde houten. Kort voor 1650 volgde een uitbreiding naar het zuiden. Bij deze uitbreiding bleken in de muur eiken ankerbalken te zijn verwerkt tegen het afglijden van dit deel in de slotgracht. In 1767 volgde de bouw van een nieuwe ingangsbeuk aan de westzijde, waarbij een wat curieuze interne structuur ontstond. Na een verbouwing in 1860-'70 werd het geheel in 1890 in opdracht van de familie Loë geheel omklampt. Dit leidde tot een eigenzinnig nieuw uiterlijk van het kasteel. Op de na 1860 niet meer door een gracht van het kasteel gescheiden voorburch stamt de oudste vleugel uit 1645; het poortgebouw werd in 1670 toegevoegd, waarna in 1716 de westvleugel en een dienstwoning met stallen volgde. RS

Boekbespreking Historische interieurs tussen Dinkel en Regge

Pas de laatste jaren verheugen historische interieurs in Nederland zich sterker in de belangstelling van kunsthistorici en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Barbara Laan schreef in 1998: *'Het gaat niet goed met het interieur in Nederland'*¹. Prof. Koldewey is sinds september 1997 aangesteld als coördinator interieurs bij bovengenoemde Rijksdienst. Hij tekende zelf voor een onderzoek naar goudleerbehang in oude rijke binnenruimten. Cato Elderik schreef in 1937 dat in het Elderinkshuis van 1783

deze kostbare wandbespanning ook aanwezig is geweest. Dat de bouwheer uit Amsterdam kwam - het werd gebouwd als logement - speelde hierbij een rol.

Beschermde oude interieurs zijn allerminst veilig. Dit komt met name door de huidige eisen van gebruik. Eigenbelang en desinteresse zijn als oorzaak aan te wijzen. De prioriteit bij het beschrijven van bouwwerken heeft bij de kunsthistorici altijd gelegen bij het exterieur, met alle gevolgen vandien. Onderzoekers als Anne Berendsen en Petra Clarijs hebben gelukkig gezorgd voor een reactie ten goede. Ook de zakelijke volkskunde kreeg na 1930 steeds meer interesse voor de beschrijvingen van boereninterieurs, uitgaande van indeling en constructie: ruimtelijke en functionele structuur van binnenruimten. Men vergelijk de jaarverslagen en publicaties van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek te Arnhem (werkleiders per provincie). Mijn eerste opmeting vond nog plaats onder leiding van wijlen mijn vader, architect Jan Jans (1893-1963) en betrof de bedreigde Manzesboerderij, tegen het einde van 1962, aan de Haarstraat in Rijssen. Metend, kijkend en tekenend zie je het best hoe een interieur bouwhistorisch bestudeerd kan worden. Vaak zijn er door latere generaties wijzigingen aangebracht, die zich qua materiaal en detaillering al vrij snel aftekenen. Een lichtdruk van deze SHBO-opmeting, alsmede het gevelteken bevinden zich in Museum de Oosterhof te Rijssen.

Niet ver van de oude N.H. kerk te Goor kon ik twee jaar geleden nog een oud burgerhuis onderzoeken, waaruit de plaats van de oude schouw tevoorschijn kwam, plus andere historische details, zoals een alcoof. Dit huis dateert in de kern nog uit de 17de eeuw en bezat kruisvensters. In de kap van het burgerhuis Grotestraat 150 te Almelo is blijkens dendrochronologisch onderzoek door het IBID, in 1605 - dus midden in de 80-jarige oorlog - ontstaan. Intensief bouwhistorisch onderzoek, dat nu ook in Almelo meer gestalte krijgt via een werkgroep van de Historische Kring Stad en Ambt Almelo (o.m. H. Hagens en H. Holtman) en particuliere bureau's (W. Bloemink, IBID), werpt vruchten af. Nader onderzoek van de bouwstructuur van het fraaie Bussemakershuis aan de Bekerdijk te Borne door Dirk de Vries van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg leerde, enkele jaren geleden, dat er een oudere 17de-eeuwse kern in dit fabrikeshuis aanwezig is. Vaak is er aan de straatzijde een jongere gevel in baksteen in de stijl van het verbouwingsjaar aangebracht, in dit geval een klokgevel. Toen ontstond hier ook de indeling met middengang, geplaveid met Bentheimer zandsteen.

Iets dergelijks gebeurde rond 1780 met het burgerhuis Wierdensestraat 7 in Rijssen, waarbij een blijkens jaarankers in 1664 gebouwd huis (baksteenbouw) de nog aanwezige indeling kreeg: een middengangtype. De bezoeker betrad het pand via de hoofdeur (middenas) aan de Wierdensestraat, via de vestibule. Links de entree van de woonkamer met schouw, rechts een dergelijke woonkamer (met schouw). Vervolgens een privaat en bergruimte rechts van de gang - naar achteren lopend. Daaropvolgend twee identieke slaapkamers. Dan volgt links een keuken en rechts kasten met raarachter gelegen slaapkamer. De bezoeker stuit dan op een dwarsgang en komt via een deur in de "salon" of deftige kamer terecht. Via de dwarsgang is er voor een

privaat een toegangsdeur naar de waskeuken. Oorspronkelijk meubilair was in dit Rijssense huis niet meer aanwezig, zodat via de vakliteratuur en musea gezocht dient te worden naar verdwenen meubelstukken, die in de stijlperiode paste. Rond 1840, in de Biedermeiertijd, werden er nog veranderingen doorgevoerd. Zeer goed voorstelbaar in dit waardige burgerhuis zijn typische Biedermeiermeubelen, zoals de fraaie ronde tafel met monumentale poot, de gebogen stoelen, olieverfschilderijtjes (portretten) van de bewoners en hun familie, en een sobere keukeninrichting.

Het Palthe Huis aan de Marktstraat te Oldenzaal heeft als een van de enige oudheidkamers in het gebied tussen Dinkel en Regge stijlkamers ingericht, waarbij de "salon" waar de gang op uitloopt de kroon spant met de fraaie Regence-schouw van rond 1720 uit Gildehaus met schildering. Twintig jaar geleden toonde het Rijksmuseum Twente te Enschede nog verschillende stijlkamers, te beginnen uit de Renaissance met fraaie zandstenen schouw met hermen (nog aanwezig) uit het Stifft te Weerselo afkomstig. Veel meubels bleven uit de renaissance niet bewaard: daarvoor dienen we een bezoek te brengen aan de door Jan van Heek verzamelde meubelcollectie op Huis Bergh te 's-Heerenberg. Van de laatste collectie is gelukkig destijds een kartoteek aangelegd waaruit de herkomst van kisten, kasten en stoelen blijkt. De boerenkeuken in het Rijksmuseum Twente met (nog aanwezige) barokschouw uit 1690 (Gildehaus) behoort tot het verleden, maar foto's documenteren het toen aanwezige boerenmeubilair uit de 18de eeuw.

In de dikke Van Dale wordt "interieur" omschreven als: *'het inwendige van een gebouw, huis, vertrek, auto, e.d., met name wat de aankleding, stoffering, meubilering en stoffering betreft'*. Het gaat om de nagelvaste afwerking van wanden, vloeren, plafonds, maar ook meubelen en de textilia zoals gordijnen, tapijten en dergelijke. Ruimte in architectonische zin houdt in: een door drie dimensies bepaalde plek².

Denkend aan het gebied tussen Dinkel en Regge valt er in dat opzicht nog veel te doen, ook sociologisch gezien. De staalkaart begint het arbeidersinterieur met de oude afdakswoning in plaatsen als Enschede, Hengelo, Borne en Almelo. In de laatste plaats gaan er in de Tuinstraat weer afdakswoningen tegen de grond die een beter lot verdienen. Interviews met oudere bewoners kunnen voor het laatst een impressie geven van interieurdetails. In de Nieuwstraat zag ik nog vier jaar geleden ingebouwde houten bedsteden in afdakswoningen, ook in een gesloopte kleine kosterswoning bij een Baptistenkerkje aldaar. Renovaties eisen hun tol, in bouwhistorisch opzicht.

Fabrikantenbuitenplaatsen, vooral bestudeerd door kunsthistoricus Ben Olde Meierink, zijn qua interieur natuurlijk het documenteren waard. De winst van de fabrieken werd gedeeltelijk omgezet in luxe meubilair, fraaie luchters en schilderijen. Toch is hier ook al veel verdwenen, door het nagenoeg verdwijnen van de textielindustrie sinds 1960. In het fotoarchief van het Van Deins Instituut bevinden zich sinds kort glasplaten en foto's van fabrikanteninterieurs uit Enschede. Opvallend hierbij zijn de weelderig uitgevoerde kussenkasten in historische stijl.

Op het platteland zijn de meeste oude boerderijen ook al aangepast aan de moderne bedrijfsvoering. Het is een grote uitzondering dat een jonge boer onder Enter

historische consoles uit de op drift geraakte collectie van de Oudheidkamer Twente (die moest wijken voor de "nieuwe vormen en gedachten" van een kunstmuseum) weer liet inbouwen in het interieur waar ze decennia tevoren uit verwijderd waren, door bemiddeling van boerderijenkenner Herman Hagens.

De toekomst van het unieke interieur van het laatste los hoës "in het wild" bij Hengevelde, enig in zijn soort in Nederland, het erve Brummelhuis (familie Fluttert) is ook al ongewis. Wat zal er gebeuren als de oude boer, inmiddels weduwnaar, sterft? Fraai zijn de aanwezige letterdoeken, klaptafels, tuugkisten, vuurstolp, enz. Zo is reden voor zorg over vogelvrij verklaarde oude interieurs, die eerder dan opgeknapt buitenwanden en gevels het onderspit delven. Soms worden onderdelen na demontage opgeslagen, maar hergebruik blijft moeilijk. Ongetwijfeld is het beeld in de rest van Nederland niet veel anders: werk aan de winkel voor bouwhistorici, heemkundigen, architecten en monumentenzorgers!

noten

1. Barbara Laan, 'Hoe veilig is het beschermde interieur in Nederland?', *Jong Holland* 3 (1998), 6-11.
2. Idem, 8.

Everhard Jans

Tweemaal boekbespreking Rotterdam Papers

A. Carmiggelt e.a. (eds.), *Rotterdam Papers 10, A contribution to medieval and post-medieval archeology and history of building* (Rotterdam 1999), 249 pagina's, illustraties zw/w, ISBN 90-802118-2-6. Verkrijgbaar in de boekhandel of de Rotterdamse Musea.

Op 9 juni werd tijdens het Bouwhistorisch Platform het 10de deel van de Rotterdam Papers gepresenteerd. Dit boek is de uiteindelijke verslaglegging van het gelijknamige internationale symposium dat op 4 en 5 oktober 1996 in het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam werd gehouden.

Rotterdam Papers 10 is een bundeling van nationale en internationale bijdragen op archeologisch en bouwhistorisch gebied. Behalve nieuwe inzichten in de typologische, technologische en functionele aspecten van het woonhuis bevat het boek een goed overzicht van de methodieken die worden aangewend in het onderzoek naar oudere stadsstructuren en -ontwikkelingen. Van archeologisch parcellerings- en

bouwhistorisch kelderonderzoek tot historisch onderzoek op basis van foto's, tekeningen, kaarten en geschreven bronnen. Steden als bijvoorbeeld Rotterdam, Londen, Gent, Utrecht en Zwolle komen uitvoerig aan bod en tonen hun soms verrassende opbouw en ondergrond. Kortom, een sterk aan te bevelen boek voor archeologen, bouwhistorici of een ieder die zich bezighoudt met de historische stadsanalyse of gewoonweg geïnteresseerd is in de onder- en bovengrondse historie.

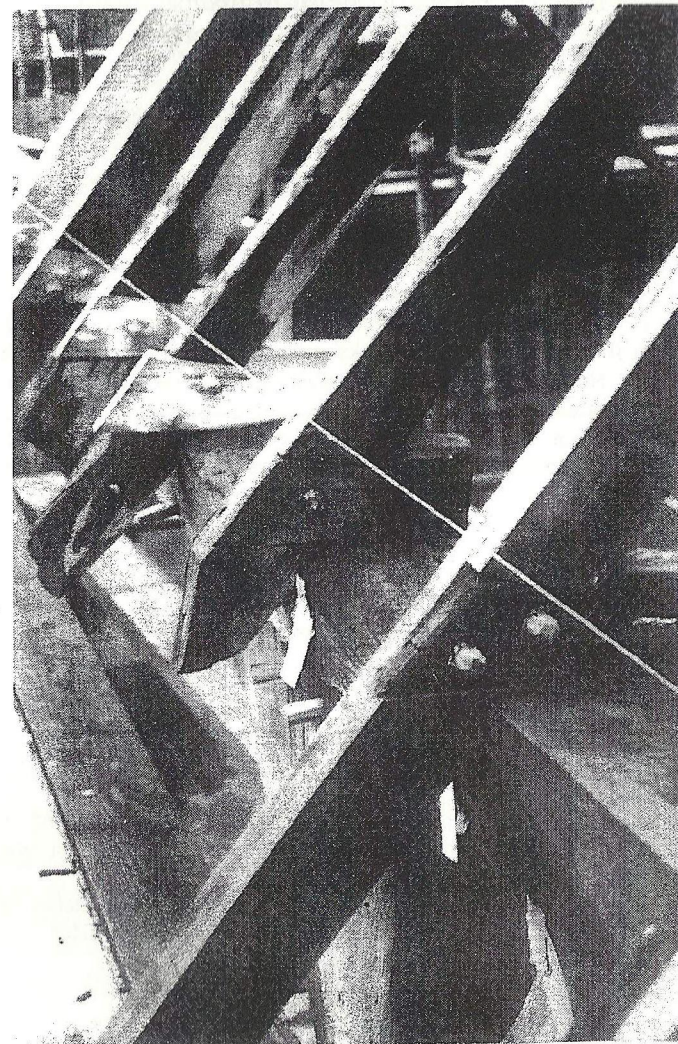
Albert Reinstra

A. Carmiggelt e.a. (eds.), *Rotterdam Papers 10, A contribution to medieval and post-medieval archeology and history of building* (Rotterdam 1999), 249 pagina's, illustraties zw/w, ISBN 90-802118-2-6. Verkrijgbaar in de boekhandel of de Rotterdamse Musea.

Met veel genoegen vraag ik speciale aandacht voor de *Rotterdam Papers 10; a contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, samengesteld onder redactie van A. Carmiggelt, T.J. Hoekstra, M.C. van Trierum en D.J. de Vries. De teksten en lezingen - 17 bijdragen in totaal - gehouden tijdens het symposium 'Archeologie en Bouwhistorie: techniek-gebouw-structuur', dat op 4 en 5 oktober 1996 in Rotterdam plaatsvond, hadden niet mooier uitgegeven kunnen worden. Hulde aan het adres van de Coördinatie Commissie en de redactie. Wat mij - als buitenstaander - in alle artikelen zo duidelijk opvalt, is hoe onmisbaar de bouwhistorische determinatie van (veelal als monument beschermde) 'oude' huizen is. Lees, om er maar één te noemen, de bijdrage van Bart Klück 'Met de rug naar de kerk. Utrecht anders bekeken'. De 14de-eeuwse datering (bouwjaar kort na 1315) van het pand Oude Gracht 30 zal toch niet direct door iedereen onderkend worden, wanneer men naar de laat 19de-eeuwse winkelpui kijkt. En hoe zou na het artikel van Koos Stehouwer 'Puzzelen in drie dimensies. Het bouwhistorisch onderzoek van de Hoofdwacht in Haarlem' de redengevende omschrijving van dit thans als '17de-eeuws gebouw' omschreven monument moeten komen te luiden? De enige, die naar mijn mening die vraag kan beantwoorden, is Stehouwer zelf.

Een 'rijk' boek dus en een verrijking niet alleen van de 'bouwhistorische' boekenkast, maar vooral van de monumentenliteratuur in het algemeen. Het boek is, gelet op de fraaie wijze, waarop het is vormgegeven, voor fl. 50,- 'aantrekkelijk' geprijsd. Het is verkrijgbaar bij BOOR en de historische Rotterdamse musea.

Gijs van Herwaarden

Afb. 7 Detail van de sporenkap met sporenklossen van boerderij Maaskant 5 te Vessem, onderwerp van het jongste Jaarboek van de SHBO.

Boekbespreking de Noord-Brabantse Kempen deel 2 in de serie Historisch Boerderij-onderzoek

De SHBO startte in 1998 met het opzetten van een serie publicaties, waarin ook het jaarverslag werd opgenomen. In de eerste uitgave (95 blz.) ging de aandacht uit naar het Land van Kessel. De tweede publicatie heeft als titel *De Noord-Brabantse Kempen*, maar handelt in feite over de boerderij Maaskant 5 in Vessem, waarop pas in 1991 de aandacht viel. Herman Strijbos geeft een helder verslag van zijn onderzoek van dit in het MIP-rapport nog als langgevelboerderij van ca. 1850 omschreven object, dat naar zijn oordeel uit het einde van de 15de eeuw zou kunnen stammen. P.J. van Cruyningen beschrijft de ontwikkelingen van landschap en landbouw in Vessem van 1650 tot 1950 en de gebruiks- en bewoningsgeschiedenis van de boerderij Maaskant 5. N. Arts onderzoekt de archeologische aspecten en Ellen van Olst formuleert hypothesen en onderzoeksvragen.

Een gedegen en boeiende publicatie zoals wij die van de SHBO mogen verwachten. De donateurs van de SHBO ontvangen de uitgave gratis. Lossen nummers kosten fl. 17,50.

Gijs van Herwaarden

Boekbespreking Passen en Meten

'Heb je een nieuwe kalender?' vroeg een bouwhistoricus mij, toen ik een pas verschenen boek zat door te bladeren. Even later (het boek was weer een kwartslag gedraaid) een andere reactie: 'Wat is dát nou?'

Het boekje waar het hier om gaat is voor meerdere interpretaties vatbaar. Dit begint al bij de titel. Afgaande op het boekje zou de titel kunnen luiden *Colofon, Deze publicatie is mede tot stand of parlementaire geschiedenis*.

De publicatie betreft drie artikelen die dwars en op zijn kop zijn afgedrukt in blauw, bruin en groen. Er zit kop noch staart aan het geheel met als gevolg dat de (potentiële) lezer na een half uur bladeren van ergernis de kleuren van de letters heeft aangenomen, maar nog geen woord van de inhoud in zich heeft opgenomen.

Vormgeving van boeken kan goed of verkeerd uitpakken. Men kan haar mooi of lelijk vinden, geslaagd of mislukt. De vormgeving van de hier besproken publicatie getuigt echter van zoveel minachting voor de inhoud en voor het werk van de auteurs,

dat het weinig uitmaakt of er apekool of interessante bouwhistorische en archeologische informatie in is verpakt.

De manier waarop het boek is uitgegeven doet denken aan de vorig jaar door het Centraal Museum in Utrecht uitgegeven catalogus van het werk van Wim T. Schippers. Wellicht kan het boek in die zin nog een originaliteitsprijs van boekontwerpers in de wacht slepen. Voor de inhoudelijke informatie die het boek bevat, is het echter de doodslag.

Gelukkig zat er een begeleidend briefje bij de publicatie. Het betreft *Passen + Meten. Naar een nieuw gerechtsgebouw voor Groningen*. Het boekje is uitgegeven door de Stichting Monument & Materiaal, Westerbinnensingel 48, 9718 BV Groningen, waar het te bestellen is voor f 29,90 .

Gabri van Tussenbroek

Van de penningmeester

Sinds het begin van dit jaar heeft Rob Gruben het penningmeesterschap aan mij overgedragen. Rob heeft sinds de oprichting van de SBN altijd adequaat de financiën beheerd en ik kreeg dan ook een goed georganiseerde administratie overgedragen. Op deze plaats wil ik dan ook graag Rob bedanken voor zijn inzet als penningmeester van de SBN.

Als eerste activiteit binnen de SBN stuur ik U thans de welbekende acceptgiro voor de contributie van 1999. Voor dit jaar is de minimumbijdrage nog op f 25,- gehandhaafd, maar vanaf volgend jaar zal een verhoging van f 5,- worden doorgevoerd om de door de laatste jaren heen geleidelijk gestegen algemene kosten - zoals porti, papier en telefoon - te kunnen dekken.

Naast de acceptgiro vindt U verder een factuur met de vermelding van de minimumbijdrage. Aangezien velen namens bepaalde organisaties of particuliere bureaux de contributie voldoen, kan deze factuur gemakkelijk in de desbetreffende administraties worden opgenomen.

Tenslotte wellicht ten overvloedde : U mag gerust méér dan de minimumbijdrage overmaken ! Uw gehele bijdrage aan de SBN is nog altijd volledig als gift aftrekbaar van de belasting.

Leo Wevers

NRC / Handboeken 11-9-1999

Het vermeerderen van kennis en het verleggen van grenzen zijn wezenlijk voor het beoefenen van wetenschap. De Universiteit Leiden streeft voortdurend naar wetenschappelijk onderwijs en onderzoek van het hoogste niveau. Kwaliteit en vernieuwing gaan bij ons hand in hand. Dat vraagt om gemotiveerde medewerkers en studenten die nu met ons vooruit willen kijken.

Universiteit Leiden

FACULTEIT DER LETTEREN

Bijzonder hoogleraar Bouwhistorie (v/m)

vacaturenummer: 9-228/2731

De Stichting Bouwhistorie Nederland en de Faculteit der Letteren vragen een bijzonder hoogleraar.

De taak van de hoogleraar is het verzorgen van onderwijs op het gebied van de Bouwhistorie als wetenschappelijk vakspecialisme en in relatie tot verwante wetenschapsgebieden, het stimuleren en ondersteunen van onderzoek naar dit vakgebied, alsmede het begeleiden van promotieonderzoek op dit terrein. De leerstoel wordt ondergebracht bij de opleiding Kunstgeschiedenis.

Gezocht wordt naar een gepromoveerde kandidaat op het vakgebied van de leerstoel of daarmee

verwante vakgebieden - die, naar (ook) blijkt uit haar of zijn publicaties, beschikt over diepgaande kennis van de Bouwhistorie.

Het betreft een onbezoldigde functie. De werkzaamheden worden geschat op 0,1 à 0,2 rijkswaarde. De feitelijke aanwezigheid kan op één cagedeel geconcentreerd worden.

De Stichting Bouwhistorie Nederland stelt een bescheiden onkostenvergoeding ter beschikking. De bijzonder hoogleraar wordt aangesteld voor een periode van vijf jaar.

In het geval de te benoemen hoogleraar niet Nederlandsstalig is, wordt zij of hij geacht binnen twee jaar de Nederlandse taal redelijk te beheersen.

Het verzorgen van een proefcollegie maakt deel uit van de sollicitatieprocedure.

De decaan is bereid nadere inlichtingen over de leerstoel te verstrekken; u kunt hem bereiken op

het secretariaat van het Faculteitsbureau, tel. 071-5372108. Bij het secretariaat van het Faculteitsbureau is tevens een profielschets voor dit hoogleraarschap beschikbaar.

De sollicitatie dient vergezeld te gaan van een curriculum vitae en een lijst van publicaties.

Zij die voor de functie in aanmerking nemen te kennen en zij die de aandacht willen vestigen op eventuele kandidaten, dienen zich binnen vier weken na het verschijnen van dit blad schriftelijk en onder vermelding van het vacaturnummer op brief en envelop, te wenden tot de decaan van de Faculteit der Letteren, Faculteitsbureau Letteren, Postbus 9518, 2300 RA Leiden.

Het bekleed van de Universiteit Leiden is erop gericht meer vrouwen als hoogleraar aan te stellen. Daarom worden vooral ook vrouwen uitgenodigd te solliciteren.

een goed klimaat voor kwaliteit

Afbeelding voorblad: Kamperstraat 11 Zwolle, langs- en doorsnede met reconstructie van de twee dwarse pandjes en haardplaats H (tekening: J. Kranendijk naar opmetingen van onder andere de gemeente Zwolle 1996). Uit: A. Carmiggelt e.a. (eds.), *Rotterdam Papers 10, A contribution to medieval and post-medieval archeology and history of building* (Rotterdam 1999), p. 216.